Journal *of* PHILOLOGICAL STUDIES International Scientific Journal. 2026 / Volume: 1 Issue: 1 / 22-33
ISSN: 3137-0586
e-ISSN: 3137-0594

DOI: https://doi.org/10.36719/3137-0586/1/22-33

Sevinc Sadıqova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevincsadigova@gmail.com

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində arxaik elementlər

Xülasə

Azərbaycan dialekt və şivələrində arxaik elementlər mövzusunu araşdırarkən bir neçə məsələnin nəzərdən keçirilməsi zəruridir: dialekt və ədəbi dil qarşılaşdırılması; dil vahidlərinin köhnəlməsi, arxaikləşməsi; ədəbi dildə arxaikləşən vahidlərin dilin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində işlənməsi. Tədqiqatımızda bu məsələləri təhlil etməyi məqsədəuyğun hesab etmişik. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri leksik və qrammatik cəhətdən çox zəngin olduğu üçün araşdırmamızda dilimizin bütün dialekt və şivələrini deyil, yalnız Qərbi Azərbaycan şivələrini tədqiqata cəlb etmişik. Qərbi Azərbaycan şivələrində işlək olan arxaizmlər dil faktı kimi dəyərli olmaqla bərabər, həm də Azərbaycan xalqının tarixinin öyrənilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Xalq dilinin və şivələrin tədqiq olunması dilçiliyin ən vacib məsələlərindən biri olmuşdur və hal-hazırda da bu sahədə öz həllini gözləyən xeyli sayda problemlər vardır.

Açar sözlər: *arxaik elementlər, dialekt, şivə, ədəbi dil, Qərbi Azərbaycan*

Sevinc Sadigova
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Philology
sevincsadigova@gmail.com

Archaic Elements in Dialects and Dialects of the Azerbaijani Language

Abstract

When studying the topic of archaic elements in Azerbaijani dialects and dialects, it is necessary to consider several issues: the contrast between dialect and literary language; the obsolescence and archaicization of language units; the use of units that have become archaic in the literary language in separate dialects and dialects of the language. We considered it appropriate to analyze these issues in our study. It should be noted that since the dialects and accents of the Azerbaijani language are very rich in lexical and grammatical terms, we did not include all the dialects and accents of our language in our study, but only the Western Azerbaijani dialects.

Archaisms in Western Azerbaijani dialects are valuable as a linguistic fact, and are also of exceptional importance in terms of studying the history of the Azerbaijani people. The study of folk language and dialects has been one of the most important issues in linguistics, and there are still a number of problems in this field that await their solution.

Keywords: *archaic elements, dialect, accent, literary language, Western Azerbaijan*

Giriş

Dünyada mövcud olan xalqların sosial-mədəni, elmi, ictimai-siyasi inkişafından asılı olaraq, onların ədəbi dili formalaşır və inkişaf edir. Ədəbi dil ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmış, müəyyən normalara salınmış dildir. Zəngin və inkişaf etmiş ədəbi dili olmayan xalqın zəngin və inkişaf etmiş mədəniyyətinin olmasını təsəvvür etmək çox çətindir. Xalqın milli mədəni nailiyyətləri nə qədər yüksəkdirsə, onun ədəbi dili də bir o qədər cilalanmış, zəngin və safdır. Xalqın təfəkkürü, mədəniyyəti, dünyagörüşü ədəbi dildə sanki "qeydə alınır", onun vasitəsilə ifadə olunur. Bu mənada ədəbi dil problemi nəhəng ümumxalq əhəmiyyətə malikdir.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

ISSN: 3137-0586
e-ISSN: 3137-0594

Ədəbi dil ümumxalq dilindən təcrid olunmamışdır, əksinə, bir qayda olaraq ədəbi dil ümumxalq dili ilə sıx bağlıdır və onunla eyni mənbədən qidalanır. Ədəbi dilin təşəkkül tapması bir çox hallarda ümumxalq dilinin özünün qanunauyğun inkişafının nəticəsi kimi meydana çıxır. Ədəbi dili səciyyələndirən başlıca əlamətdar cəhətlər onun zəngin lüğət tərkibinə, mükəmməl qrammatik struktura və üslublar sisteminə malik olmasıdır. "Ədəbi dilin yaranması zəruri tarixi-linqvistik prosesin nəticəsidir... Ədəbi dil – ədəbi danışıq, mədəni danışıq formasında ümumxalq bazası əsasında yaranır və formalaşır" (Qurbanov, 2004, s. 139). Ədəbi dilin xüsusiyyətini, spesifikasını, adətən, seçmədə görürlər, bir qisim dil faktları qəbul olunur, digərləri isə rədd olunur, ədəbi dilə buraxılmır. Ədəbi dil kateqoriyaları özünəməxsus şəkildə qruplaşdırır, onları müəyyən məqsədlər üçün seçir.

Ədəbi dilin nə zaman yaranması məsələsi də həmişə dil tarixi araşdırıcılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin tədqiqatçılarının əksəriyyəti belə bir qənaətə gəlmişlər ki, Azərbaycan türkcəsi formalaşdığı zamanlarda artıq ədəbi dilin də müəyyən ünsürləri meydana çıxırdı. T.Hacıyev yazır: "Ədəbi dil nə zaman yaranıb? İlk əmək nəğməsi, ilk atalar sözü, ilk şeir, ilk mif-əfsanə yaranandan ədəbi dil başlayır... Ancaq bizim haqqında danışdığımız şəkildə ədəbi dil insanlığın müəyyən inkişaf səviyyəsində, müəyyən mədəni yüksəlişin məhsuludur, dövlətlərin yaranması, dövlətlər arasında yazışmaların başlanması, ümumiyyətlə, yazılı nitqin qeydə alınması ilə ictimai-mədəni hadisə kimi, ədəbi dil müəyyənləşir" (Hacıyev, 2012, s. 15).

Azərbaycan ədəbi dilini dövrləşdirən N.Xudiyev qeyd edir ki: "Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dilinin formalaşmasından dərhal sonra müəyyənləşməyə başlamış və bu proses iki mərhələdən keçmişdir: 1. III–V əsrlərdən VII–VIII əsrlərə qədər; 2. VII–VIII əsrlərdən IX–XI əsrlərə qədər. IX–XI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü başa çatmışdır" (Xudiyev, 1995, s. 80).

İctimai hadisə olan dil cəmiyyətdə formalaşmış, cəmiyyət inkişaf etdikcə, ayrı-ayrı dillər də inkişaf edərək zənginləşmişdir. Cəmiyyətin inkişaf tempinə müvafiq olaraq, dildə mütəmadi olaraq yeni sözlər yaranır, həmçinin, dildə mövcud olan müəyyən sözlər öz işləkliyini, əhəmiyyətini itirərək dilin lüğət tərkibindən çıxır. Dilin lüğət tərkibinin tarixi inkişafını, leksik vahidlərin artımı və ya işləkliyini itirərək köhnəlməsi prosesini tarixi leksikologiya tədqiq edir.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də lüğət tərkibinə daxil olan sözlər inkişaf prosesi keçirir: elmi-texniki tərəqqi nəticəsində dilimizə yeni sözlər daxil olur, müəyyən dövr ərzində bu sözlər neologizm kimi işlənir, müəyyən müddət keçdikdən sonra bu sözlərin bir qismi ümumişlək sözə, sonra isə hətta köhnəlmiş sözə də çevrilə bilir.

Məlumdur ki, dilin hal-hazırdakı, müasir durumu dildəki həm yeni sözlərin, həm də köhnəlmiş sözlərin müəyyənləşdirilməsinin başlıca kriteriyasıdır. Dilin müasir vəziyyətində aktiv formada işlənməyən, işləklikdən düşən, qeyri-məhsuldar olan leksik vahidlər köhnəlmiş sözlərdir. "Müasir ədəbi dil dedikdə, dil vahidlərinin müasir baxımdan anlaşılması əsas meyar hesab edilir. Hazırkı Azərbaycan ədəbi dili XVIII əsr ədəbi dil materialları ilə tutuşdurulduqda, demək olar ki, heç bir çətinlik yaranmır. Buna görə də müasir Azərbaycan ədəbi dili dedikdə, XVIII əsrdən bu günə qədərki ədəbi dili nəzərdə tutmalıyıq" (Qurbanov, 2004, s. 142). Lakin XVIII əsrdən əvvəlki dövrdə yaranmış ədəbi dil nümunələrimizi nəzərdən keçirəndə bu günkü ədəbi dilimizdə işlənməyən, işləkliyini itirərək köhnələn, arxaikləşən xeyli miqdarda linqvistik vahidlərlə rastlaşırıq. Həmin linqvistik vahidlərin bir qismi tamamilə arxaikləşərək, ümumiyyətlə dildən çıxmış, bir qismi isə ədəbi dil üçün arxaikləşmiş, lakin Azərbaycan dilinin bu və ya digər dialekt və şivəsində hal-hazırda da işlənməkdədir.

"Müasir dil baxımından müəyyən tarixi, iqtisadi səbəblərlə əlaqədar olaraq fəal şəkildə işləklikdən düşmüş, dilin işlənmə sahəsindən çıxmış və ya çıxmaq üzrə olan sözlər köhnəlmiş sözlər adlanır" (Həsənov, 1988, s. 152). Azərbaycan dilinin leksikologiyasının tədqiqatçılarından S.Cəfərov dilimizdəki köhnəlmiş sözləri tarixizmlər və arxaizmlər olmaqla iki qrupa ayırır və qeyd edir ki: "Keçmiş həyat və məişətin aradan çıxması, dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq aradan çıxmış və ancaq həmin həyatı canlandırmaq məqsədi ilə işlədilən sözlər tarixizmlər adlanır" (Cəfərov, 2007, s. 66). Deməli, buradan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, keçmişdə işlənmiş hər hansı bir əşya, mövcud olmuş hər hansı bir məfhum köhnələrək işləklikdən düşübsə, onu ifadə edən söz də köhnələrək tarixizmə çevrilmişdir. Bu qəbildən olan sözlərə, əsasən, keçmişdə mövcud olmuş vergi adları (bac-xərac,

ISSN: 3137-0586
e-ISSN: 3137-0594

dinməver, tüstü pulu, töycü və s.), vəzifə adları (kəndxuda, katda, darğa, yüzbaşı, minbaşı və s), müəssisə adları (mədrəsə, mollaxana, divanxana və s.), keçmişdə istifadə olunan geyim adları (yapıncı, kəlağayı, buxara papaq, çuxa, araqçın və s.), silah adları (əmud, toppuz, nizə, qılınc və s.), alət adları (kotan, xış, vəl, üçayaq, satıl, sini və s.) və s. aiddir.

"Tarixizmlərdən fərqli olaraq, arxaizmlər elə sözlərdən ibarətdir ki, onların ifadə etdiyi əşya və hadisələr indinin özündə belə mövcuddur, lakin onlar başqa sözlərlə ifadə olunur" (Cəfərov, 2007, s. 67). Arxaizmləri tarixizmlərdən fərqləndirən müəllif bu növ köhnəlmiş sözlərin dilimizdən çıxdığını, lakin onların adlandırdığı əşya, hadisə və məfhumların hal-hazırda da mövcud olduğunu və başqa sözlərlə adlandırıldığını qeyd edir. Arxaizmlər haqqında H.Həsənov yazır: "Köhnəlmiş sözlərin məzmunca yeniləşən, formaca köhnələn və ya məzmunca köhnələn, formaca qalan qismi arxaizm adlanır. Arxaizmlərin ifadə etdiyi əşya və hadisələr indi də mövcuddur. Lakin onlar yeni-yeni məzmunlar kəsb etmiş və onları adlandıran sözlər formaca köhnə olsa da başqa-başqa formalı yeni sözlər kimi işlədilir" (Həsənov, 1988, s. 156).

Köhnəlmiş sözlərin bu iki növünü fərqləndirərkən B.Xəlilov beş meyarı əsas götürmüşdür:

1) Tarixizmlər həyat tərzinin, ictimai-iqtisadi quruluşun dəyişməsi ilə əlaqəli olaraq yaranır. Deməli tarixizmlərin əmələ gəlməsi həyat tərzinin, ictimai-iqtisadi quruluşun dəyişməsi ilə bağlı olur. Arxaizmlərin yaranması isə dilin özündə baş verən qanunauyğunluqdur. Dildəki bəzi sözlər tələbata və zərurətə çevrilmir, nəticədə köhnəlir, arxaikləşir.

2) Tarixizmlər köhnəlmiş əşyaların, məhfumların, hadisələrin adı olduğu halda, arxaizmlər isə hal-hazırda mövcud olan əşyaların, məfhumların, hadisələrin köhnəlmiş adıdır.

3) Tarixizmlər köhnəlmiş əşyaların, məfhumların, hadisələrin adı olduğundan onlar hal-hazırkı dövrümüzdə işlənmir. Köhnəlmiş əşyalar, məfhumlar, hadisələr mövcud olmadığı üçün onları müasir dilimizdə sözlərlə adlandırmaq olmur. Arxaizmlərin adlandırdığı əşyalar, məfhumlar, hadisələr hal-hazırda da var olduğundan onları dilimizdəki digər sözlərlə ifadə etmək mümkündür.

4) Həyatımızdan, məişətimizdən çıxmış əşyaların, məfhumların, hadisələrin adını çəkməyə ehtiyac olduqda tarixizmlərdən istifadə olunur. Başqa sözlə, tarixizmin sinonimi olmur. Ancaq arxaizmlərin sinonimi vardır.

5) Tarixizmlər əşyaların, məfhumların, hadisələrin adı olduğu halda, arxaizmlər isə həm əşyaların, məfhumların, hadisələrin – yəni əsas nitq hissələrinin, həm də köməkçi nitq hissələrinin adıdır" (Xəlilov, 2008, s. 84-85).

Tədqiqatımızda bizi maraqlandıran köhnəlmiş sözlərin arxaizmlər qrupudur. Bildiyimiz kimi, arxaizmlərin bir qrupu ümumilikdə dil üçün arxaikləşmişdir, həmin sözlər nə müasir Azərbaycan ədəbi dilində, nə də onun dialektlərində işlənmir. Arxaizmlərin digər qrupu isə yanlız müasir ədəbi dil baxımından köhnəlmişdir, Azərbaycan dilinin bu və ya digər dialekt və şivələrində hələ də işlənməkdədirlər.

Tədqiqat

Məlum olduğu kimi, ədəbi dil və onun dialektləri bir-biriləri ilə bilavasitə əlaqəlidirlər. Ədəbi dil anlayışının özü, mahiyyətcə çoxplanlıdır, çoxşaxəlidir və adətən, onu dialektlərlə qarşılaşdırırlar və belə hesab edirlər ki, bu qarşılaşdırılmada ədəbi dilin cizgiləri meydana çıxır. Dilçilikdə qəbul olunmuş bir fikir mövcuddur ki, ədəbi dilin əsasında həmin dilin müəyyən dialekti dayanır. Tədricən həmin dialektdən məhdud xarakterli xüsusiyyətlər çıxarılır, digər dialektlərin məqbul xüsusiyyətləri seçilərək ədəbi dilə gətirilir və beləliklə, ədəbi dil daha da zənginləşir. Ədəbi dilin əsasında bu və ya digər dialektin dayandığını qeyd etsək də, müasir Azərbaycan ədəbi dili özünün heç bir dialekti ilə tam eyniyyət təşkil etmir.

Dilçilik ədəbiyyatında məhdud bir ərazidə, müəyyən bir regionda işlədilən dialekt və şivə sözləri dialektizm adlandırılır. "...müəyyən ərazidə yaşayan əhalinin danışığında özünü göstərən səciyyəvi dil xüsusiyyətlərinin cəmi yerli dialekt adlanır. Yerli dialektlər öz tarixi etibarilə tayfa, qəbilə quruluşu dövrünün və sonrakı dövrlərin məhəlli dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Müəyyən ərazidə əhalinin bir yerdən başqa yerə köçdüyünü, miqrasiya prosesini göstərir. Yerli dialektlərin tərkib hissələrini *şivələr* təşkil edir. Burada yerli iqtisadiyyat və təsərrüfatla əlaqədar söz və terminlər işlədilir" (Qurbanov, 2004, s. 174).

ISSN: 3137-0586
e-ISSN: 3137-0594

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, arxaizmlərin bir qrupu müasir ədəbi dil baxımından köhnəlmiş, lakin dialekt və şivələrdə hələ də işlənməkdədirlər. Belə sözlərə *saz (qamış), ağu (zəhər), suç (günah), görk (nümunə, dərs), varmaq (getmək), adaxlamax (nişanlamaq), bozdamax (ağlamaq), uyumax (yatmaq)* və s. misal çəkmək olar. Nümunə göstərdiyimiz leksik vahidlər müasir ədəbi dildə arxaikləşsələr də, dilimizin Qərbi Azərbaycan şivələrində hal-hazırda da işlənməkdədirlər. Azərbaycan dilinin qərb və cənub dialektlərinin xüsusiyyətlərini daşıyan Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikasında bu qəbildən olan xeyli miqdarda leksik vahid vardır ki, vaxtilə Azərbaycan ədəbi dilində məhsuldar şəkildə işlənmiş, müasir dövrdə isə işləkliyini itirərək arxaikləşmi*ş*dir.

Həmin leksik vahidlərin klassik ədəbiyyatımızda da məhsuldar şəkildə işləndiyinin şahidi olmaq mümkündür: Timarə könül verməgil, ey *sayru*, həkim ol, Dərmanını dərd eylə ki, timar ələ girməz (Nəsimi, 2004, s. 76); *Kəpənək* geydiyimə kimsələr eyb eyləməsin, Kim ki, halıma mənim qılmadı nöqsan *kəpənək* (Nəsimi, 2004, s. 76); Sevdan ilə məst olmuşam, həm içmişəm qəmdən müdam, Məsti ələstin *camıyam* niçün ki, tüğyan gəlmişəm (Nəsimi, 2004, s. 23); Üzünü *niqab* içində *yaşır*, ey qəmər surətlü, Ki, rüxün qiyamət eylər bu axırzaman içində (Nəsimi, 2004, s. 31); Yenə mey fəğanə gəldi, cigərim *tutuşdu* yandı, Nəyə uğradı, nə gördü bu tühimiyan içində (Nəsimi, 2004, s. 31); Demə ki, bolub kəsad bazar, Bulmaz bu *mətaimiz* xiridar (Füzuli, 2005, s. 42); Səndən dilərəm mədəd ki, daim, Təmkinim ola sən ilə *qaim* (Füzuli, 2005, s. 46); *Yaşırıb* saxlardım eldən dağı-hicranın, əgər, Etmək olsaydı müdara dideyi-giryan ilə (Füzuli, 2005, s. 65); Ol sərvin ayağı bağlı oldu, Azadə ikən *adağlu* oldu (Füzuli, 2005, s. 112); Əgər yolçu isən körpünü dolan, Göz görə *çamura* batmalı degil (Xətai, 2006, s. 20); Qalxdı, havalandı könülün quşu, *Qovğa*, qeybət etmək *köntünün* işi (Xətai, 2006, s. 21) və s. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümayəndələrinin əsərlərindən gətirdiyimiz bu nümunələrdəki arxaik leksik vahidlərə Qərbi Azərbaycan şivələrində rast gəlirik: *sayrı* sözü Basarkeçər, Çəmbərək, Hamamlı şivələrində "xəstə" mənasında işlənir (Bayramov, 2011, s. 320). *Sayrı* sözü eyni mənada İmişli, Gürcüstanın Borçalı şivələrində, "başqa, qeyri-savayı" mənasında Şamaxı dialektində işlənir (ADDL, 2007, s. 422).

Kəpənək sözü klassik ədəbiyyatda "yapıncı, geyim növü" mənasında işlənsə də, Qərbi Azərbaycan şivələrində mənasını dəyişərək Basarkeçər şivəsində "qoyun xəstəliyi", Vedi şivəsində "öskürək" mənasında işlənir (Bayramov, 2011, s. 208).

Cam sözü Çəmbərək və Dərələyəz şivələrində "boşqab, mis kasa" mənalarını ifadə edir (Bayramov, 2011, s. 80).

Dərələyəz şivəsində *yaşmax* sözü "üzü yad adamdan gizlətmək üçün örtük" (Bayramov, 2011, s. 409) mənasında işlənir və bu sözlə eyni kökdən olan *yaşırmaq* feili də "üzü yad adamlardan gizlətmək" mənasını ifadə edir.

Tutuşmax leksik vahidi Qərbi Azərbaycan şivələrində üç mənada işlənir: birinci mənada Çəmbərək və İrəvan şivələrində "südün qatığa çevrilməsi anı", ikinci mənada Əştərək şivəsində "turşuyub bərkiyən süd" anlamlarında işlənir. Lakin klassik ədəbiyyatımızda rast gəldiyimiz mənada, yəni "yanmaq, alovlanmaq" mənasında *tutuşmax* sözü İrəvan, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasar şivələrində işlənir (Bayramov, 2011, s. 385).

Klassik ədəbiyyatda "mətah// mətai" formasında işlənən leksik vahid Qərbi Azərbaycan şivələrində *matah* fonetik variantında işlənir və Dərələyəz, İrəvan, Qəmərli, Vedi, Zəngibasar şivələrində "nadir tapılan, qıt", Çəmbərək, Qarakilsə, Zəngibasar şivələrində "əziz, qiymətli (adam)" (Bayramov, 2011, s. 272) mənalarında işlənir.

Qayım leksik vahidi Çəmbərək, Vedi, Zəngibasar şivələrində "möhkəm, bərk, daimi, əbədi" (Bayramov, 2011, s. 235) mənalarını ifadə edir.

Qərbi Azərbaycanın Böyük Qarakilsə, Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino, Vedi, Zəngibasar şivələrində "palçıq" (Bayramov, 2011, s. 95) mənasında işlənən *çamır* sözü, Dərələyəz şivəsində həm də əlavə bir mənada, "bataqlıq" mənasında işlənir.

Çəmbərək şivəsində qovğa sözü "dava-dalaş, səs-küy" mənasında işlənir (Bayramov, 2011, s. 253).

Bu qeyd etdiklərimizdən əlavə, belə arxaik elementlərə *yü:rməx`, təpməx`, sunmax, qanrılmax, qavzamax, qonqumax// qonqutmax, əyləməx`* və s. misal çəkmək olar. Nümunə göstərdiyimiz leksik

vahidlər müasir ədəbi dildə arxaikləşsələr də, dilimizin Qərbi Azərbaycan şivələrində hal-hazırda da işlənməkdədirlər.

Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrinin əksəriyyətində (əsasən qərb qrupu dialekt və şivələrində), həmçinin Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən ***yüyürmək*** feili də ədəbi dildə məhsuldarlığını itirmiş feillərdəndir: *Gülnisə* ***yüyrüf*** *öznü saldı mal damına* (Əştərək)*;* ***Yü:rdü*** *deə͡kin, qonaxlar çatıllar* (Basarkeçər).

Tarixən ədəbi dildə də işlənmişdir: ***Yügürsə*** *eyləyə karlanqıcı mat* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 87); *Ki, mən həm bu biyabanda* ***yügürdüm*** *bir neçə müddət* (Kişvəri, 2004, s. 18); *Ahu* ***yügürüb*** *səlamə gəldi* (Xətai, 2006, s. 238); *Gördüm ki, gəlür, rəvan* ***yügürdüm*** (Xətai, 2006, s. 308); *İstəyib bir çarə, çox yeldim,* ***yügürdüm*** *hər yana* (Füzuli, 2005, s. 348); *Bunca kim, yeldi-****yügürdü****, yetmədi Məcnun mana* (Füzuli, 2005, s. 49); *Düşüb, durub,* ***yügürüb*** *bəs ki, yormuşam özümi* (Qövsi, 2005, s. 255); *Saleh sövdagər övrətin fəryadından sərasimə* ***yügürüb*** *gəldi* (Məhəmməd, 2006, s. 40); *Həm yerdən* ***yüyürüb****, həmi havadan* (XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxabatı, 1992, s. 251); ***Yüyürməkdən*** *saf əridi yağımız* (XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxabatı, 1992, s. 255) və s.

Müasir ədəbi dildə işlənən *yürüş*, dialekt və şivələrdə işlənən *yüyrüx`// yürdəx`// yürçəx`// yürünçəx`* (*beşik*) isimlərinin, *yüyürəx`* (*qaça-qaça*) zərfinin, *yü:rüx`* (*çevik*) sifətinin kökündə *yüyürmək// yürümək// yerimək* feilləri dayanır. Tarixən ədəbi dilimizdə işlənmiş *yortmaq* feili də qədim yazılı abidələrdə bəzən *yorı(maq)* fonovariantında işlənmişdir ki, bu da onların eyni söz yuvasından təşəkkül tapdığını nümayiş etdirir. Həmin feillər qədim türk yazılı abidələrində: *"Turu kat sämriti yirin öpän yügürü barmış, urtu yirdä oğrı sokuşup tutupan minmiş" (Kök at getdiyi yeri yadına salıb tez oraya çatmış, o yerdə oğruya rast gəlmiş. Oğru (onu) tutub minmiş.)* (Xudiyev, 2015, s. 300); *"Anta udu yorıdım." (tərcüməsi: Orada təqib edərək yürüdüm.)* (Xudiyev, 2015, s. 272); M.Kaşğarinin lüğətində: *"ər yorıdı – adam yürüdü, yeridi"* (Kaşğari, 2006, III, s. 79); *"yügürdi – qoşdu, yüyürdü; ol anı yügurtti – o onu yüyürtdü, yeritdi, qaçırtdı"* (Kaşğari, 2006, III, s. 66, 376); V.V.Radlovun lüğətində *yügürmək, yürümək* (Radlov, 1893, III,1, s. 594-595, 603; IV,1, s. 110) fonovariantlarında qeydə alınmışdır. Dialektoloji ədəbiyyatda da bu leksik vahidlərdən bəhs olunmuşdur (Kərimov, 2004, s. 172; Bayramov, Bayramova, 2014, s. 243, 245).

Təpməx` feili İrəvan (Zəngibasar, Vedibasar, Üçkilsə), Zəngəzur şivələrində *"irəli soxulmaq"* mənasında işlənir: *Hara təpirsən öznü, görmürsən yermiz yoxdu?* (Vedi)*; Şəkil öznü irəli təpdi ki, ona da pay düşsün* (Zəngibasar)*; So:xdan evə təpildilər hamsı* (Üçkilsə).

Bu feil tarixən ədəbi dildə də işlənmişdir: *"Ana haqqı-Taŋrı haqqı" deŋilməsəydi, qalqubanı yerimdən duraydım, yaqaŋla boğazıŋdan tutaydım, qaba ökcəm altına salaydım, ağ yüzüŋi qara yerə dəpəydim, ağzuŋ ilə burnuŋdan qan şorladaydım, can datlusın saŋa göstərəydim!* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 45); *Cılasun yigitləriylə Qarabudaq sola dəpdi* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 93); *Qılıc salsa bin ərə təpinəydi* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 23); *Təpilmiş ikən əski yarə parə-parə bağrımın* (Kişvəri, 2004, s. 126); *Nagah təpüldü payi-rəhvar* (Məhəmməd, 2006, s. 191); *Bizim inək kimi təpər, ağlarsan* (Vaqif, 2004, s. 232); *Oda təpər, harda düşsə fürsəti* (XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxabatı, 1992, s. 232). Nümunələrin azlığı bu feilin tarixən də ədəbi dildə məhsuldar şəkildə işlənmədiyini və sonradan tamamilə arxaikləşdiyini nümayiş etdirir.

Naxçıvan şivələrində *təpilməx* feili *"soxulmaq"* mənasındadır: *"Belə hiss elədim ki, canavar bir yannan, sel də bir yannan davarı heç-pıça çıxaracaq, həm də canavar da üsdən təpiləcək qoyuna"* (Əhmədov, 2001, s. 80). Dialektoloji ədəbiyyatda (ADDL, 2007, s. 492; Bayramov, 2011, s. 370; Bayramov, Bayramova, 2014, s. 224; Ələkbərli, 2009, s. 168; Cəfərov, 2016, s. 139; Bağırov, 1966, s. 190) bu feilin Qərbi Azərbaycan şivələrində və Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində digər mənalarda işlənməsi də qeydə alınmışdır. "Qədim türk lüğəti"ndə (Drevnetyurkskii slovar', 1969, s. 552), M.Kaşğarinin lüğətində (Kaşğari, 2006, II, s. 33) də bu feil qeydə alınmışdır. Yakut dilində də "*ayaqla vurmaq*" mənasında теп feili işlənir.

Sunmax "vermək" mənasında işlənən arxaik feildir. Bu feilə Qərbi Azərbaycanın Göyçə (Çəmbərək) şivəsində rast gəlinir. Qərbi Azərbaycan şivələrinə həsr olunmuş bir sıra mənbələrdə bu feilə rast gəlinmir. Yalnız Ş.Kərimov bu feildən bəhs etmiş və onun Qərbi Azərbaycanın Çənbərək və Karvansaray şivələrində *"vermək"* mənasında işlənən arxaik feil olduğunu qeyd etmişdir: *"Heş kim*

ISSN: 3137-0586
e-ISSN: 3137-0594

mā gün summaz, həsi öyüŋ ışığı özgəsinə düşür; Buyilləri maŋa gün sunulmazı; Qızıma ʒa bir gün summaʒım āzı" (Kərimov, 2004, s. 174).

Qərbi Azərbaycan şivələrində məhdud şəkildə işlənsə də, vaxtilə *sunmaq* feili ədəbi dilimizdə çox məhsuldar şəkildə işlənmişdir: *Qanturalı bir kəpənəgi qapağına doladı, aslanıŋ pəncəsinə sunı verdi* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 110); *Basat qoçuŋ başını Dəpəgözüŋ əlinə sundı* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 130); *Sun bizə saqi ayaq, dəgdi bulunmaz yayaq* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 32); *Ağu sunar isə yudmaq gərəkdir* (Dastani-Əhməd Hərami, 2004, s. 59); *Nərgisi gör, cam əlində mey sunar ariflərə* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 54); *Sundum əlimi daməninə bəs ki, dutaydum* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 94); *Bir mey mənə sun ki, məstü mədhuş* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 46); *Saqiya! Badə sun ki, fürsətdir* (Füzuli, 2005, s. 231); *Ey sərv, sən qədəh sunar olsan, rəvan içər* (Xətai, 2006, s. 120); *Sundum əlimi bir gülə, səd xarə yoluxdum* (Xətai, 2006, s. 152) və s.

Bu feilə qədim türk yazılı abidələrində də rast gəlinir: *"Ol yämä M(a)ğaradi ilik kan ärtinü uluğ bay barımlığ tsaŋları ağılıkları tarığ äd tavar üzä tolu älp adım sülüq küçiŋä tükäl liq törttin sıŋar yir orun uğ ivmiş basmış üküşkä ayatmış ağırlatmış ürük usadı köni nom ça törüçä başlataçı imäriqmä kamağ budunun karasın aşmış ükitmiş koptın sıŋar yağısız yavlaksız ärti." (Həmin o Mağaradan hökmdar olduqca qüdrətli və varlı idi. Qiymətli şeylərinə, taxıl anbarlarına, əkin sahələrinə, mal-qarasına görə çox qüdrətli idi. Bütün yer üzünü, dünyanın dörd tərəfini qorxudub ələ keçirmiş və çoxlarına qorxu, ehtiram təlqin etmişdi (təqdim etmişdi, bəxş etmişdi – S.S.).)* (Xudiyev, 2015, s. 337); *"Olaç bars yämä änüklap, yiti kün ärtmiş ärti, yiti änüklärinä äkirtip kavşatıl açmak suvsamak üzä sıkılıl turmış yavrumış sınmış ätözläri alaŋurup küçi közüni üzülüp, unaknia ölqäli yatur ärti." (Bu ac pələngin balaladığı yeddi gün idi, yeddi küçüyünə bütün gücünü sərf edib (verib – S.S.) taqətdən düşmüş, ac-susuz qalıb üzülmüş, tamamilə ölü vəziyyətdə uzanmışdı.)* (Xudiyev, 2015, s. 338).

S.E.Malov kitabının lüğət hissəsində *sunmaq* feilini *"vermək, əlini uzadaraq vermək"* mənasında izah etmişdir (Malov, 1951, s. 423). "Qədim türk lüğəti"ndə *sunmaq* feili "*əlini uzadıb vermək: kedinki qadahqa sunup zähr qatar – növbəti qədəhi uzadaraq zəhər əlavə etdi; kiši utruqï ašqa sunma ęlig – başqa adamın önündəki yeməyə əl uzatma"* (Drevnetyurkskii slovar', 1969, s. 514) kimi izah olunur.

M.Kaşğari bu feillə əlaqədar *"ol manqa ətmək sundı – o mənə çörək təqdim etdi, verdi"* (Kaşğari, 2006, II, s. 55) nümunəsini vermişdir. *Sunmaq* feilinin *"vermək, uzatmaq, əlini vermək"* mənalarında uyğur, karaim, altay, teleut, lebedin, qırğız, koman, şor, türk, Krım tatarları və b. dillərdə işləndiyi (Radlov, 1893, IV,1, s. 538, 590) də qeyd olunur.

Qədim türk dilində, klassik Azərbaycan poeziyasında geniş şəkildə işlənməsinə baxmayaraq, bu feil müasir ədəbi dildə tamamilə arxaikləşmiş, dialekt və şivələrdə də işləklikdən çıxmışdır, yalnız Göyçə (Çəmbərək) şivəsində məhdud şəkildə işlənməkdədir.

Qərbi Azərbaycan şivələrinin əksəriyyətində (Dərələyəz, Ağbaba, İrəvan, Göyçə və b.) işlənən *qaŋrılmax* feili *"geriyə çevrilmək, dönmək"* mənasını ifadə edir: *Qaŋrıla bilmirəm, belim tutup* (Dər.)*; Geryə qaŋrılanda dədəmi gördüm, bağrım yarıldı* (Gərn.).

Bu feil tarixən ədəbi dildə məhsuldar şəkildə işlənməmişdir: *Qanrıluban baqışıŋdan, ağam Beyrəgə bəŋzədürəm, ozan, səni!* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 70).

Qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan şivələrində bu feillə eyni kökdən olan *qaŋırmax* feili də işlənir, *"burmaq, əyib qatlamaq, arxaya əyib burmaq"* mənalarını ifadə edir, lakin həmin feilə ədəbi dil materiallarında rast gəlinmir.

Qaŋrılmax feilinin həm Qazax, Tovuz, İmişli dialekt və şivələrində (ADDL, 2007, s. 276-277), həm də Qərbi Azərbaycan şivələrində (Bayramov, Bayramova, 2014, s. 144; Bayramov, 2011, s. 227; Ələkbərli, 2009, s. 104) işlənməsi dialektoloji ədəbiyyatda da qeydə alınmışdır.

"Qədim türk lüğəti"ndə bu feil *"tərpənmək, laxlamaq, burulub düşmək"* (Drevnetyurkskii slovar', 1969, s. 456), M.Kaşğarinin lüğətində *"burub qoparmaq"* (Kaşğari, 2006, III, s. 340), V.V.Radlovun lüğətində *"rədd etmək, geriyə göndərmək"* (Radlov, 1893, II,1, s. 83) mənalarında izah olunmuşdur.

Qavzamax feili Dərələyəz, İrəvan dialektlərində *"qaldırmaq"*, Ağbaba dialektində *"qaldırmaq, başını qaldırmaq, başını tərpətmək"* mənalarında işlənir: *Əlindəki kirişi qavzayıp pərdinin üstünnən saldı* (Dər.)*; Başını qavzıyıf üzmə baxammadı* (Ağb.).

Bu feil tarixən ədəbi dildə də işlənmişdir: *Baş qavzadi, açdı ləb duayə* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 58); *Baş qövza olam sənin*lə *həmduş* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 72); *Qol qavzadi başə çəkdi qalxan* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 133); *Baş qovzadı xur misal Vərqa* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 168); *Yusif Sərrac iynəsi əlində başın yuxarı qovzadı, gördü ki, bir əsas peyda oldu və əsla xəyalından keçirmədi ki, bu əsas və tədarük onun üçündür* (XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxabatı, 1992, s. 306) və s. Klassik ədəbiyyatda az işlənsə də, bədii dil nümunələrinin yaranması arasındakı böyük zaman kəsiyi bu feilin əsrlər boyunca ədəbi dildə işləndiyini sübut edir.

Qavzamax feili *qou̯zamağ* fonovariantında cənub qrupu dialekt və şivələrində məhsuldar şəkildə işlənir. Bu feil Qərbi Azərbaycan şivələri ilə yanaşı (Mirzəyev, 2003, s. 333; Bayramov, 2011, s. 235; Ələkbərli, 2009, s. 117), Naxçıvan: "Tutacax isdi şeyləri qavzamaxçundu" Şahbuz, Şərur (ADDL, 2007, s. 288), Təbriz (Rüstəmov, 1965, s. 258) dialektlərində də işlənir. M.Şirəliyev bu feili cənub qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik hesab edir (Shiraliev, 1983, s. 9). V.V.Radlovun lüğətində bu feilin bir sıra mənaları ilə yanaşı *"şişib qalxmaq"* (Radlov, 1893, II,1, s. 475) mənası da verilmişdir.

Qonqumax//qonqutmax feili Ağbaba, İrəvan, Göyçə dialektlərində *"aşağı çömbəlib oturmaq, yerə oturmaq"* mənasında işlədilir: *Nə qonquyuf oturufsaŋ burda, cahamat gözdüyür səni* (Ağb.)*; Qonqudub oturup, heş qımıllanmır* (Kəv.).

Bu feil tarixən ədəbi dildə daha ilkin variantında, *qonmaq* şəklində işlənmişdir: *Ol namərdlər dəxi bir yerdə qonmuşlardı, al şərabıŋ itisindən içərlərdi* (23.34).

Dastanda işlənmiş *qonmaq* feilindən *qonqumax// qonqutmax* forması formalaşmışdır, həmin formadakı şəkilçi tərz bildirməyə xidmət edir. Apardığımız müşahidələrə əsasən, bu feilin Gəncə, Göygöl, Şəmkir ərazisində də işləndiyini müəyyənləşdirmişik.

Dialektoloji ədəbiyyatda bu feilin Qərbi Azərbaycan şivələrində (ADDL, 2007, s. 309; Bayramov, 2011, s. 252; Kərimov, 2004, s. 320; Bayramov, Bayramova, 2014, s. 160; Ələkbərli, 2009, s. 116) və Tərtər şivəsində (ADDL, 2007, s. 309) işləndiyi qeyd olunur. "Qədim türk lüğəti"ndə bu feil *qon* variantında *"enmək, oturmaq, məskunlaşmaq"* mənalarında, *qonγu* sözü isə *"məskunlaşma yeri, yaşayış yeri, oturma yeri"* (Drevnetyurkskii slovar', 1969, s. 455) kimi izah olnmuşdur.

Hərəkətin icrasının dayandığını bildirən arxaik feillərdən biri əyləmək feilidir. *Əyləmək* feili şivələrdə işlənərək *"dayandırmaq, saxlamaq"* mənasını ifadə edir; *Bir maşın əylə, gedəx`, yoxsam çatammarıx vaxdında* (Göy.).

Tarixən ədəbi dildə bu feil məhsuldar şəkildə işlənmişdir; *Çün hər gözində əglənür insan bi`aynihi* (Bürhannəddin, 2005, s. 78); *Bucuq yil əglənəm gər çox olursam* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 95); *Həmlə qıldı kim, əylədə anları* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 126); *Ol sənəm əzmi-səfər etdi, könül, əylənmə kim* (Xətai, 2006, s. 34); *Anunçün əyləməz ahi bu canım rəhgüzarində* (Xətai, 2006, s. 44); *Onda məni əyləyib nedirsən?* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 159); *Könül əylənməsə qəmdə* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 23); *Çünki getdin, bir zaman əylən, dolanım başına* (Qövsi, 2005, s. 22); *Bir zaman əglən, sözüm, ey əbri-gövhərbar, eşit!* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 149); *Əglənmədi bu üç ehtimalə* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, III, 2005, s. 47); *Ey Nişat, ox tək sözündən hər kimə səhm əglənir* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, III, 2005, s. 195); *Məhcuri-biçarədən gəzmə kənar, əylənmə, gəl* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, III, 2005, s. 220); *Əlhəmdillah, mənim halımdan müttəle və xəbərdar, həqq rizası için məni yola sal, əgləmə* (Məhəmməd, 2006, s. 104); *Əglə bir yol kəcavəni, dur indi* (Məhəmməd, 2006, s. 128); *Bahar gəldi, qar əylənməz* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, III, 2005, s. 284); *Dəli könül, gəl əylənmə qürbətdə* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, III, 2005, s. 300); *Bir hicabda, bir pərdədə əylənə* (Vaqif, 2004, s. 47); *Heç əylənmə irəlidə, gerdə, gəl* (Vaqif, 2004, s. 81); *A gədə, Kərəməli, mən buları əyləmişəm, tez qaç qurtar* (XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxabatı, 1992,

s. 287). *Yoldan ötdüyüm yerdə bular məni qabaqlayıb əyləyiblər, istirdilər soyalar, çalışıb özümü soydurmamışam* (XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxabatı , 1992, s. 288) və s.

Əyləməx` feili Cəbrayıl, Gəncə, Qazax, Şəmkir, Şərur, Tovuz dialekt və şivələrində də eyni mənada işlənir (ADDL, 2007, s. 168). Azərbaycan dilinin dialektlərinə xas olan *aylan* leksemindən bəhs edən Q.Bağırov onun əsas mənası etibarı ilə "*bir şeyin ətrafında dolanmaq, dövrə vurmaq, dönmək*" mənaları ifadə etdiyini, türkməncədə *ajла*, türk, özbək dillərində *ajлaнмaк*, başqırd dilində *əjләнəy*, tatar dilində *əjләнy* sözlərinin bir-birinin eyni və ona çox yaxın mənalarda, qaraqalpaq dilində *ajлaн – dolanmaq, dövr etmək, dövrə vurmaq* mənasından başqa bir də *dayanmaq, ləngimək* mənasında işləndiyini və bunun da müasir Azərbaycan dilində *əylənmək* felinin daşıdığı mənanın eyni olduğunu qeyd edir (Bağırov, 1966, s. 98).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bir sıra arxaik vahidlər vardır ki, bunlar digər türk dillərində də işlənirlər. Bunlara misal olaraq, *ağırramax* (Göyçə, Ağbaba; *hörmət göstərmək*) – *ağırlamak* (türk; *hörmət etmək*), *arıtmax* (Göyçə, Zəngəzur, Ağbaba; *təmizləmək*) – *arınmak* (türk; *təmizlənmək*), *çözdəməx`* (Göyçə, Ağbaba, Zəngəzur, İrəvan, Dərələyəz; *sapı, ipi, heyvan bağırsağını və s. açmaq, açıb uzatmaq*) – *çözmek* (türk; *açmaq*), *ismarramax* (Göyçə, Qaraqoyunlu, İrəvan; *sifariş vermək*) – *ısmarlamak* (türk; *sifariş vermək*), *təzməx`* (Göyçə; *qaçmaq*) – *tezmek//tozmak* (türk; *gəzib-dolanmaq*), *yasdanmax* (İrəvan; *söykənmək*) – *yaslanmak* (türk; *söykənmək*), *yaxmaq* (Göyçə, *yandırmaq*) – *yakmak* (türk, *yandırmaq*), *çalmak* (İrəvan, Göyçə; *vurmaq*) – *çalmak* (türk; *vurmaq, oğurlamaq*) və s.

Ağırramax feili Göyçə, Ağbaba şivələrində "*hörmət etmək*, *qonağa hörmət göstərmək*" mənasında işlənir. Eyni mənada türk dilində də işlənən bu feil müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşsə də, tarixən işlək olmuşdur: *Ozan, eviŋ dayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonuq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 22); *Qalın Oğuz bəglərin ağırladı* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 117); *Qıymadın sakini-kuyin olana peykanın, Bir içim su ilə ağırlamadın mehmanın* (Füzuli, 2005, s. 189); *Ağırla Qövsini bir daş ilə ki, sormazlar, Şah öz gədayi-səri-kuyin anmağa bais* (Qövsi, 2005, s. 211) və s.

Çözdəməx`//çözələməx` feili Zəngəzur, İrəvan və b. şivələrdə açmaq mənasında işlənir: *Mahmıt ipi çözde:r* (Meğ.); *Çözələmə o sapı, aşmağ olmuyacax* (Zəngib.). Türk dilində *çözmek* fonovariantında işlənir: *Ellerini çözersem, bana yardım eder misin?*

Yasdanmax feili *"bir yerə söykənmək, söykənər yarıuzanmış vəziyyətdə oturmaq"* kimi mənalar ifadə edir. Eyni mənada, *yaslanmak* variantında türk dilində işlənir. Bu feil tarixən ədəbi dildə də işlənmişdir: *Yastanıban üzərinə yanı yetdi* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 64); *Naz ilə nemət içində işrət edərsin bana, Bən yeri döşək edüb, yasdanayum taşlarımı?* (Bürhanəddin, 2005, s. 561)*; Qeyrət iltürmən ki, hindu bərgi-nəsrin yastanur, Xublara adət nədən, lələ müdam hindu tutar* (Nəsimi, 2004, s. 196)*; Yastanur qul Kişvəri gecə eşigün daşinə, Eylə sanur kim, uyur təxti-Süleyman üstünə* (Kişvəri, 2004, s. 17); *Yastan, Xətayi, yar eşiginə etiqad ilə, Şamü səhər də dövlətinə eyləgil dua* (Xətai, 2006, s. 39); *Bimar tənində qalmayıb tab, Qılmışdı məzara yastanıb tab* (Füzuli, 2005, s. 221); *Mən bir qulam, canım oda salmışam, Yastanıban dost kuyində qalmışam* (Vaqif, 2004, s. 101) və s.

Çalmaq feili Göyçə, İrəvan şivələrində "*vurmaq, döymək, incitmək*" mənalarında işlənir; məs.: *Deə̂n əlindəki daşı çaldı Noyruzuŋ başna, inta:sı yaxşı görəmmədim* (Bas.); *Yanı dəlinsin, əlnə düşəni çaldı uşağın təpəsinə* (Zəngib.).

Bundan əlavə, Qərbi Azərbaycan şivələrində bu feil *"oğurlamaq"* (İr., Ağb., Göy.); *"qatıq çalmaq – südü mayalamaq"*, *"ot çalmaq – otu biçmək", "mismar çalmaq – mıxlamaq"* (əks.şiv.); *"süpürmək"* (Göy.) mənalarında da işlənməkdədir. Dərələyəz şivəsində bu feildən yaranmış *çalğı* sözü işlənir, "*iri süpürgə, həyəti süpürmək üçün süpürgə*" mənasını ifadə edir. Müasir türk dilində *çalmak* feili *"vurmaq, döymək"* mənasını ifadə edir.

Dialektoloji ədəbiyyatda bu feil bir neçə mənada izah olunur: *süpürmək; oğurlamaq, xəlvəti götürmək; mayalamaq (südü); döymək, vurmaq; oxşamaq, bənzəmək; eşitmək, xəbər tutmaq* R.Rüstəmov dialekt və şivələrdə bu feilin iki mənada: 1.süpürmək; 2.oğurlamaq, soymaq mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir (Rüstəmov, 1965, s. 30). Lakin Qərbi Azərbaycan şivələrində, həmçinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində bu feilin daha geniş məna spektrinə malik olduğunu müşahidə edirik.

ISSN: 3137-0586
e-ISSN: 3137-0594

Bu feil klassik ədəbiyyatda – ədəbi dil nümunələrində də "*vurmaq, xəsarət yetirmək*" mənalarında işlənmişdir: *Oğlan yumruğıyla buğanıŋ alnına qıya tutub çaldı* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 27); *Dəmir qapu Dərvənddəki dəmür qapuyı dəpüb alan, altmış tutam ala göndəriniŋ ucında ər bögürdən Qıyan Selcik oğlı Dəli Dondar çapar yetdi: "Çal qılıcıŋ, ağam Qazan, yetdim!" – dedi* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 49); *Hasar qapusına girmişkən qara polat uz qılıca əŋsəsinə eylə çaldı kim, başı tob kibi yerə düşdi* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 123); *Macal vermədi anı dəxi çaldı, Həman dəm gögdəsindən başın aldı* (Dastani-Əhməd Hərami, 2004, s. 83); *Dingəc ğəmindən ağzıma çaldın ki, söyləmə, Şimdən gerü nə deyim, ey can, nə söyləyim* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 227); *Girəli medani-eşqə başumu top etmişəm, Kim çalub çövkan dilər ardına düşüp qova* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 233); *Hər xanda kim, dəhanun içün püstə söz demiş, Qatlanmayıb mən ağzına daş ilə çalmışam* (Kişvəri, 2004, s. 69); *Sübh çəkmiş çərxə, çalmış daşə tiğin afitab, Zahir etmiş ol məhi-dəllakə eyni-intisab* (Füzuli, 2005, s. 62); *Kilki-qəza rəqəm çaldı, Məni səndən ayrı saldı* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 21); *Min daşə çalsa şişəni, çıxmaz sədası kim, Dildarlıq yolun özü dildar yeg bilir* (Qövsi, 2005, s. 66); *Qurban olum ənisinə, elinə, Zərnişan şəddəsin çalmış belinə* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 272); *Çaldı yerə görüb taciri tək-tək, Pişləngə salıban qurdu badalaq* (XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxabatı, 1992, s. 238) və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, tarixən ədəbi dildə bu feil "*vurmaq*" mənasında daha işlək olmuşdur; M.Ə.Sabirin yaradıcılığında isə həmin feil "*oğurlamaq*" mənasında işlənmişdir. "*Oğurlamaq*" mənasında bu feil İrəvan, Ağbaba şivələrində işlənir və türk dilində də bu məna ilə daha fəal şəkildə işlənməkdədir.

Qədim türk yazılı abidələrində *çalmaq* feili *"vurmaq, atmaq"* mənasında işlənmişdir: *"Kaçan bodistvniŋ ätözin boşı birmis yir orunka täqdilär ärsär, anta ötrü bodistvnıŋ yas süŋüklär ınaru bärü anta munta saçılıp yatmısın körüp, ätözlärin birqärü yirkä çalıp öqsiräp tınsırap ınça kltı uluğ ı ığaç küçlüq katığ yilkä tokıtılıp kamılmıs täq tüstilär kamıltılar" (Onlar bodisatvın özünü qurban verdiyi yerə çatanda və ondan sonra bodisatvın ora-bura səpələnmiş sümüklərini görüb bir ağacı külək yerə çırpan kimi özlərini onun üstünə atıb (və ya özlərini yerə vurub – S.S.) üzüquylu düşdülər.)* (Xudiyev, 2015, s. 347).

Çalmaq feili "Qədim türk lüğəti"ndə (Drevnetyurkskii slovar', 1969, s. 137), M.Kaşğarinin (Kaşğari, 2006, II, s. 50), V.V.Radlovun (Radlov, 1893, III,2, s. 1875) lüğətlərində qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycanın Göyçə, Dağ Borçalısı şivələrində *dışarı//dışğarı//dışqarı* variantlarında işlənən yer zərfi "*bayır, çöl, kənar*" mənalarını ifadə edir; məs.: *Dışarda səsin çıxarammır, öydə dədəsinə qabarır* (Çəm.). Türk dilində çox məhsuldar şəkildə, ədəbi dil səviyyəsində işlənən zərfdir; məs.: *Dışarısı çok soğuk, çıkmasan iyi olur*.

Müasir ədəbi dilimizdə tam arxaikləşmiş bu zərf tarixən ədəbi dildə çox yüksək işlənmə tezliyinə malik olmuşdur: *Haman bəni qapudan tışarı eylə, mədəd! – dedi*; *Pəs ol təkür qaladan daşra çıqdı*; *Qaçan Qazan evin yağmalatsa, halalınıŋ əlin alur, dışra çıqardı, ondan yağma edərdi* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 164); *Birin-birin çığın taşra varınız, Olun hazır, yolunuzu görünüz*; *Üçünüz, dördünüz taşra varınca, Bu iş məlum olur bir dəm durunca* (Dastani-Əhməd Hərami, 2004, s.25); *Qamu tışra çıqdılar, ol qəltəban, Yəvlaq əsrimişdi, durdu rəvan* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s. 117); *Bistü həştdən dışxarı heç nəsnə yox, Fövq başın, təht ayağın altıdır* (Nəsimi, 2004, s. 94); *Xəyalilə təsəllidir, könül meyli-vüsal etməz, Könüldən dışra bir yar olduğun aşiq xəyal etməz*; *Qəsrdən rind dışra qıldı nigah, Su göründü gözünə pərtövi-mah* (Füzuli, 2005, s. 263); *Tışra çıxıban nə gördü ol şah, Məmlu durur ol xəbərdən əfvah* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 2005, s.72) və s.

Dəbərtməx`* feili Ağbaba dialektində "*yerindən oynatmaq, tərpətmək*" mənasında işlənir; məs.: *Həx` verdilər, amba daşı dəbərtməx` mümkün olmadı* (Ağb.). İrəvan şivəsində *dəbərməx`, dəbələmməx` şəklində işlənən bu feil "*tərpənmək, yavaşca hərəkət etmək*" və "*eşələnmək*" mənalarını ifadə edir; məs.: *A gədə, dəbələmmə day* (Əşt.).

Ədəbi dildə məhsuldar olmayan bu feil "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında işlənmişdir: *Sancubanı yerə çaldı, dəbərtmədin başın kəsdi* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 93). Dastanın dilində

bu feil Ağbaba dialektində hal-hazırda işlənən fonosemantika ilə işlənmişdir. "Oğuznamə"nin dilində də eyni mənadadır: *Acla işləmə, toqla dəbərtmə*.

Yasdanmax feili İrəvan dialektində işlənir və *"işini-gücünü atıb haradasa boş-boşuna oturmaq"* mənasını ifadə edir; məs.: *Yasdanıb qalıb dədəsi əvində* (Ved.). Dialektoloji ədəbiyyatda bu feilin Cəbrayıl şivəsində *"oturub qalmaq"* (ADDL, 2007, s. 542), Qərbi Azərbaycan şivələrində *"sərələnib uzanmaq"* (Bayramov, Bayramova, 2014, s. 183; Bayramov, 2011, s. 409) mənalarında işləndiyi qeydə alınmışdır. Bədii örnəklərdə bu feilə kifayət qədər rast gəlmək olur: *Yastanıban üzərinə yanı yetdi* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 64).

Ədəbi dildə *yastanmaq// yasdanmaq// yaslanmaq* fonovariantlarında, lakin eyni semantika ilə işlənən bu feil yüksək işlənmə tezliyinə malik olmuşdur. "Yastanmaq feilinin kökünün müasir ədəbi dilimizdə və xalq dilində ümumişlək sözlərdən olan yastıq sözünün kökündə (yas-) öz qədim izini saxlaması ehtimalı da ola bilər" (Cəfərov, 2016, s. 221). M.Cavadova *yastanmaq* feilini Ş.İ.Xətainin dilində "qıvrılmış vəziyyətdə uzanmaq" kimi izah edir, bu sözün ümumxalq dilində "yastana-yastana gəzmək" ifadəsinin tərkibində qaldığını qeyd edir.

M.Kaşğari (Kaşğari, 2006, III, s. 271) bu feili *yasta* fonovariantında qeydə almış, "Qədim türk lüğəti"ndə *yasta, yastal* və *yastan* variantlarında verilmişdir: *"jasma – söykəmək, qoymaq: ol aŋar jastuq jastadï – o, ona yastıq qoydu; jasman – söykənmək, qoymaq: čögäsin töšänmiš jiŋin jastanur – o, çuxasını öz altına sərdi və onun qolunu öz altına qoydu* (Drevnetyurkskii slovar', 1969, s. 245).

Bu feili V.V.Radlov: *"jacmaн – nəyisə yastıq kimi istifadə etmək, nəyisə başın altına qoymaq, yastığa dirsəklənmək, söykənmək"* (Radlov, 1893, IV, s. 50; III, s.222); L.Budaqov *yastanmaq* "*başın altına nə isə qoymaq, yastığa dirsəklənmək, söykənmək, yatmağa meyillənmək*" kimi izah etmişlər. S.E.Malov (Malov, 1951, s. 386) da bu feili təxminən həmin mənalarda izah etmişdir.

Yayxammax feili Ağbaba, Göyçə, İrəvan dialektlərində işlənərək *"rahat oturmaq, ayaqlarını geniş açaraq oturmaq"* mənasıını ifadə edir; məs.: *Savahdan yayxanıb otudu, bir işin sahıbı olmadı* (Əşt.). Tarixən ədəbi dildə bu feil məhsuldar olmamış, az-az hallarda işlənmiş, *"yaxalanmaq, çalxalanmaq"* mənasını ifadə etmişdir: *Yayqanduğında yağ dökülən bol nemətlü!* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 71). *Yayxammax* feili Oğuz şivəsində *"lovğalanmaq"* (ADDL, 2007, s. 543) mənasında işlənir.

Sığamax feili Göyçə və Zəngəzur dialektlərində *"əl ilə möhkəm-möhkəm, bərk formada sığallamaq"* mənasında işlənir: *Sən qolumu sığadın deyin arğısı azaldı* (Qaf.). Həmçinin, *sığamax* feili ilə eyni kökdən olan *sığarramax* feili İrəvan dialektinin İrəvan, Üçkilsə, Vedibasar, Zəngibasar şivələrində *"sığallaya-sığallaya ovuşdurmaq"* mənasında işləkdir.

Linqvistik ədəbiyyatda da qeydə alınan bu feil tarixən ədəbi dildə, az da olsa, işlənmişdir: *Oğlan anda yıqıldıqda Boz atlu Xızır oğlana hazır oldı, üç qatla yarasın əliylə sığadı* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 32); *Boz atlu Xızır maŋa gəldi, üç kərrə yaramı sığadı, "Bu yaradan saŋa ölüm yoqdur, dağ çiçəgi, anaŋ südi saŋa mərhəmdir," – dedi* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 33);

Çəkişməx` feili Göyçə dialektində "*dalaşmaq, döyüşmək, mübahisə edərək dalaşmaq*", həmçinin Ağbaba, Göyçə, İrəvan dialektlərində "*mərcləşmək*" mənasında işlədilir; məs.: *İkicə qardaşdılar, elə hey çəkişillər, yola gedəmmillər* (Çəm.); *Kimnən çəkişsəm də, həməşə mən aparıram* (Zəngib.). Tarixən ədəbi dildə işlək olmuşdur; *Buğa ilə oğlan bir həmlə çəkişdilər* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 27); *Ya Qadir Allah, birligiŋ, varlığıŋ haqqıyçun, Əzrayili mənim gözümə göstərgil, savaşayım, çəkişəyim, dürişəyim, - yaxşı yigidiŋ canın qurtarayım* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 95).

Savaşmax feili İrəvan dialekti üçün daha xarakterikdir; məs.: *Ərim pütün günü savaşırdı mənnən, yanı dəlinsin onun* (Zəngib.); *İki qonşu savaşdı, ziyannıx ma: dəydi* (Ved.). *Savaşmaq* feili tarixən ədəbi dildə də "*dalaşmaq, döyüşmək*" mənasında işlənmişdir; *Uruzuŋ üzərinə çoq savaşdılar* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 83).

Yeŋməx`* feili Ağbaba, Göyçə dialektlərində *"qalib gəlmək, udmaq"* mənalarında işlənir; məs.: *Qız yeŋdi məni, o:nçü özmə gələmmirəm* (Çəm.). Həmçinin Ağbaba dialektində *yeŋdirməx` feili də işlədilir, "*saymaq, hörmət etmək*" anlamını ifadə edir; məs.: *Əli çörəyə çatannan heş kimi yendirmir* (Ağb). Ədəbi dildə *yeŋməx`* sözü *"qalib gəlmək, məğlub olmamaq"* mənasında işlənmişdir: *Nə oğlan yenər, nə buğa yenər* (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 27). Bu feil ədəbi dildə orta işlənmə tezliyinə malik olmuşdur.

Qeyd edək ki, Başkeçid, Borçalı şivələrində də *yeŋməx`* "*yarışda, oyunda udmaq, qalib gəlmək*" mənasını bildirir (ADDL, 2007, s. 548). Bu feil "Qədim türk lüğəti"ndə (Drevnetyurkskii slovar', 1969, s. 256), M.Kaşğarinin (Kaşğari, 2006, III, s. 339), V.V.Radlovun (Radlov, 1893, IV, s. 69) lüğətlərində qeydə alınmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *yenmək* feili tam arxaikləşsə də, bu feildən yaranmış *yenilməz* (*yenilməz ordu, yenilməz batalyon*) sözü işləkdir.

Nəticə

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin arxaik elementlərini araşdırmaq ədəbi dilin bu istiqamətdə keçdiyi inkişaf yolunu müəyyənləşdirməklə yanaşı, həmçinin, Azərbaycan dilinin mükəmməl tarixi dialektologiyasının, tarixi qrammatikasının, tarixi fonetikasının, tarixi leksikasının tədqiqi baxımından əhəmiyyətlidir.

Qərbi Azərbaycan şivələrində işlək olan arxaizmlər dil faktı kimi dəyərli olmaqla bərabər, həm də Azərbaycan xalqının tarixinin öyrənilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Xalq dilinin və şivələrin tədqiq olunması dilçiliyin ən vacib məsələlərindən biri olmuşdur və hal-hazırda da bu sahədə öz həllini gözləyən xeyli sayda problemlər vardır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti*. (2007). Şərq-Qərb.
2. *Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr*. (2005). Üç cilddə. II cild. Şərq-Qərb.
3. Bayramov, İ. (2011). *Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası*. Elm və təhsil.
4. Bayramov, A., Bayramova, A. (2014). *Ağbaba şivəsi sözlüyü*.
5. Bağırov, Q. (1966). *Ermənistan SSR Sisyan rayonu azəri şivələri*. Filoloji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya.
6. Bürhanəddin, Q. (2005). *Divan*. Öndər nəşriyyat.
7. Cəfərov, S. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika*. Şərq-Qərb.
8. Cəfərov, C. (2016). *Müasir Azərbaycan dili (leksikologiya, morfologiya, sintaksis məsələləri)*. Orxan nəşriyyat.
9. *Dastani-Əhməd Hərami*. (2004). Şərq-Qərb.
10. *Drevnetyurkskii slovar'*. (1969). Nauka.
11. Əhmədov, M. (2001). *Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri*. Atilla.
12. Ələkbərli, Ə. (2009). *Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti. I kitab. İrəvan çuxuru (Vedibasar, Gərnibasar, Zəngibasar mahalları və İrəvan şəhəri)*. Ağrıdağ.
13. Füzuli, M. (2005). *Əsərləri. 6 cilddə. II cild*. Şərq-Qərb.
14. Hacıyev, T. (2012). *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*. I hissə. Elm.
15. Həsənov, H. (1988). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası*. Maarif.
16. Xudiyev, N. (1995). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. Maarif.
17. Xəlilov, B. (2008). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası*. Nurlan.
18. Xətai, Ş.İ. (2006). *Seçilmiş əsərləri*. Çaşıoğlu.
19. Xudiyev, N. (2015). *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*. Elm.
20. Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğat-it-türk. Dörd cilddə*. Ozan.
21. Kərimov, Ş. (2004). *Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri*. Nurlan.
22. *Kitabi-Dədə Qorqud*. (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Öndər nəşriyyat.
23. Kişvəri. (2004). *Əsərləri*. Şərq-Qərb.
24. Qurbanov, A. (2004). *Ümumi dilçilik*. II cild (2 cilddə). Nurlan.
25. Qövsi, T. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Lider nəşriyyat.
26. Malov, S.E. (1951). *Pamyatniki drevnetyurkskoi pis'-mennosti. Teksty i issledovaniya*. Izd. Akademii Nauk SSSR.
27. Mirzəyev, H. (2003). *Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri*. Ağrıdağ.
28. Məhəmməd. (2006). *Şəhriyar*. Şərq-Qərb.
29. Nəsimi, İ. (2004). *Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, I cild*. Lider nəşriyyat.
30. *XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxabatı*. (1992). Bakı Universiteti Nəşriyyatı.

31. Radlov, V.V. (1893). *Opyt slovarya tyurkskikh narechii*. t.I, ch.1, SPb.
32. Rüstəmov, R. (1965). *Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil*. Azərb.SSR EA nəşriyyatı.
33. Shiraliev, M.Sh. (1983). *Dialekty i govory Azerbaidzhanskogo yazyka*. Elm.
34. Vaqif, M.P. (2004). *Əsərləri*. Şərq-Qərb.

Daxil oldu: 17.11.2025
Qəbul edildi: 31.03.2026